

ESKİ TÜRKÇE'NİN YAZI DİLİ

Yazan : ANNEMARIE VON GABAIN

Çeviren : SABİT S. PAYLI

Türklerin İslâmlıktan sonraki edebiyatı, çağ bakımından hemen hemen bin yıllık bir süreyi içine alır; yer bakımından da batıda Osmanlı İmparatorluğunun bir zamanlar yayıldığı geniş alandan doğuda tâ Çin içerilerine kadar uzanır. Bu araştırmamız ise, Türk Yazı Dilinin çağ ve yer bakımlarından bu kadar genişliği olmıyan fakat eskiliği bakımından ayrıca ilgi çeken ve çeşitliliği bakımından kendini gösteren bir bölümünü konu olarak almaktadır

Sovyetler Birliğinde yaşayan Türk kavimleri son yirmi yıl içinde Lâtin veya Rus alfabesinin değişik birer şekli olan yazılarını almışlardır. Bunlar arasında daha hâlâ yarı yarıya Şamanlık dinindeki kavimler ise ancak şimdi ilk defa yazı yazmayı öğreniyorlardı. Bunların dışında Türkiye gibi başkaları da daha önce İslâmlık ile birlikte aldıkları Arap yazısını bırakıyorlardı. Polonyadaki Karayimler ise, Musâ dininde olmalarından dolayı, çok defa İbranî alfabesini kullanıyorlardı. Fransisken Misyonerleri orta çağda Komanlar içine İsa dini ile birlikte Got alfabesini de sokmaya uğraşmışlar idi. Yedi Su bölgesinde Türk dili ile yazılmış Nasturî mezar yazıtlarında Suriyeden gelme Estranghelo yazısını buluyoruz. Bu tek tek veya tamamiyle yeni durumların yanı sıra, Orta Asya Türklerinin İslâmlıktan önceki yazı kültürü de bambaşka bir çeşit olup son derece renkli bir tablo gösterir.

Burada Kutadgu Bilig, Bahtiyarname ve başkaları gibi Karahanlılar veya Çağataylılar edebiyatı arasına giren metinlerden bahsedilmeyecektir. Her ne kadar bunlardan bir kısmı doğrudan doğruya Uygur yazısı ile yazılmış veya sonradan ilk asıllarından bu yazıya çekilmiş iseler de bunların hemen hepsi de İslâm kültürü çevresi içine girmektedir. Burada yalnızca İslâmlığın sokulmasından önceki çağdan kalmış olan Orta Asya Türkçesi yazı dilini konu olarak alacağız.

Demek ki Talasdaki, Güney Siberyadaki (Yenisei ırmağının yukarı kesimlerindeki) ve Mogolistandaki (en çoğu Orhon ve Selengadaki) yazıtlardan ve Çin Türkistanında bugünkü Turfan vâhasında

ve Tarım bölgesinin güney yolu üzerinde eski Mirandaki) ve kuzey batı Çinde Tun-Huangdaki ve Etsen-goldeki) el yazması eserler gözden geçirilecektir. Çok yazık ki bunların pek azında tarih vardır. Olanları da VIII inci yüzyıl orataları ile XIV üncü yüzyıl ortaları arasındadır. Yalnız biricik bir Block baskı XVII nci yüzyıl sonlarından kalmadır. Ara sıra olduğu üzere, Yazıtların yazıcılarına **Kuzey Türkleri**, El yazması eserlerin yazıcılarına da **Uygurlar** demek, gerçekleri zorlamak olur. Bu metinlerin daha ince bir araştırılması, kavim sorusunun çok karışık ve zor olduğu sonucunu verir. Buna ileride bir daha döneceğiz.

* * *

GEREÇLER -Eski Türkçe metinler, taşa oyulmuş ve yontulmuş olarak buldukları gibi kâğıt üzerine (pek çok defa kamış kalem ile veya daha az olarak Çin fırçası ile kürsif şekilde) yahut da duvarlar üzerine (duvar resimlerinin unvanları olarak fırça ile) yazılmışlardır. Bunlardan başka bir kaç tane de ağçtan yazıt kazıkları fırça yazısı ile bulunduğu gibi bildiğimize göre şimdiye kadar yalnız bir kaç tane bronz para bulunmuştur. Mogolistandaki yazıt taşları Çinlilerinkini hemen hiç andırmazlar; ama bunlardan bir kısmı Çinli taşçı ustaları tarafından yontulup oyulmuşlardır. Çünkü Çinlilerce taşlar tek taraflı yazdırıldığı halde, berikiler çok defa taşların bir çok yüzlerine yazdırılmaktadır. Bu anıtlar, pek çok Çin anıtlarında olduğu gibi, taştan bir kaplumbağa tarafından taşınmamaktadır. Çinde gelenek olan ejderhalar yerine Türk yazıtlarını çizgilerden ibaret şekillerden meydana gelmiş bir aile belgesi olan *Tamga*, başlık yerinde süslemektedir.

Türkçe metinlerin en büyük kısmı kâğıt üzerine yazılmıştır. Bunlarda da çeşit çeşit kâğıt cinsleri kullanılmıştır: Gayet ince olanlarından başka bir çok katları birbiri üzerine getirip sıkıştırılmış bulunan daha kalıncaları ve en sonra da kaba lifli cinsleri gibi. Kâğıt bazı defa o kadar ince damarlıdır ki enliliğine olan damarları pek güçlkle ve uzunluluğuna olan damarları ise hemen hiç görünüp tanınamaz. Fakat bir kısım iyi cinslerinde ise her iki çeşit damarları açıkça görülüp seçilebilir. Kâğıtlarda su çizgileri yoktur. Bazı kâğıtlar şaşılacak kadar beyaz kalmıştır. Fakat pek çok çeşitleri kimi daha çok kimi daha az olmak üzere sarıdan kahve rengine kadar bir renk almışlardır. Sahife kenarları ve yazı çizgileri ya gayet ince bir kırmızı, pek az olarak da bir siyah çizgi ile gösterilmiş yahutda keskin bir sivri kalem ile kâğıda basılmış

bulunmaktadır. Ara sıra kâğıdın üst yüzüne tebeşir veya tutkal da sürülmüştür. Eski Türkçede “kâğıt” anlamına olan *kügdä* (aceba *kagda* okunur mu?) kelimesi, aslı Çince olan farsçadaki *kāğad*’dan gelmiştir. Kuzeybatı Kansudaki Sha-chou, o çağların başlıca kâğıt yapı-
lış yeri olarak bilinmekte idi.

Mürekkep olarak koyu siyah ve parlak çini mürekkebi kullanılmıştır. Ayrım ve bölüm başlıkları veya özel bir saygı ile gösterilmesi gerekli *burhan* “buddha”, *bodistv* “bodhisattva” gibi kelimeler için, Batı âlemindeki eski Hıristiyan el yazmalarında görülen aynı çeşit kullanışa uygun olarak, bir kısım yazıcılar kırmızı bir mürekkep kullanırlar. Manihaistlerden kalma süslü bir el yazmasında kolophonun bütün metni boyunca satır başları her üç satırda bir çeşitli mürekkepler ile değişik olarak yazılmıştır. Bir kaç **Buddhist** el yazması ise parlak mavi yüzlü bir kâğıt üzerine altın yaldızlı bir yazı ile yazılmıştır.

Paralara gelince; Çinde İhtilâle kadar basılmış altın paraların şeklidir; yuvarlaktır; ortasında dört köşe bir deliği vardır. Paradaki yazılar, paranın kenarını çepçevre dolaşmaktadır. Halbuki Çin paralarındaki Mançurya yazısı, deliğin iki kenarına paralel düz bir çizgi boyunca yazılmıştır. Türk paralarında yazı yalnız bir tarafta bulunur idi.

Yuvarlak veya köşeli, öndeki ucu sivriltilmiş yazıt kazıkları ise kavak ağacındandır. Yazıları, uzunluk eksenine paralel yazılmıştır.

* * *

KİTAP ŞEKİLLERİ- Manihaist, **Buddhist** ve takvim metinleri bazı defa rulo şeklinde yazılmıştır. Tıpkı eski Çin kitap ruloları gibi (*kûan*, işte Eski Türkçedeki *kuin* kelimesi de buradan alınmadır; bunun yanı sıra halis Türkçe *tüzginç* “rulo” kelimesi de, böyle bir kitabın hem de teker teker ayrım ve bölümlerinin ismi olarak vardır) Türkçe kitaplar dahi yan yana yapıştırılmış bir çok yapraklardan meydana gelmiştir. Bunların birincisi, bir araya yapıştırılmış olan yaprakların uzun şeridini üzerine sarabilmek için ince ve ufak bir ağaç çubuğa yapıştırılırdı. Yazıdaki satırlar, Çinlilerdeki gibi, rulonun uzunluğuna dikey yani bu ağaç çubuğa paralel olarak yazılırdı. Yalnız Çinlilerden başka olarak Türkçede satırlar bu ağaç çubuktan başlar ve sağa doğru giderdi. İlk zamanlarda ruloların yalnız iç yüzüne yazılırdı. Zaman ile kâğıt denilen pahalı gereçten daha çok faydalanmak için, önceleri yalnız bir taraflı kullanılmış olan bu gibi ruloların arka yüz-

lerine de sonraları ara sıra yazılmış idi. Bu yüzden bir rulonun iki yüzündeki metinlerin tabiatıyla birbirleriyle hiçbir ilgisi olmazdı.

Çinlilerde bu kitap rulolarından katlama kitap şekli gelişti. Ama bu katlama kitap hiçbir zaman el ile yazılmadı; hemen her zaman basılmak suretiyle ortaya konuldu. Doğudaki ustalarında olduğu gibi Uygurlarda da katlanmış ve basılmış kitaplar da vardır. Katlama kitaplar da, rulolar gibi, birbirine yapıştırılmış büyük yapraklardan meydana geliyordu. Her bir yaprak bir araya yapıştırılmadan önce tek başına basılmakta idi. Bu, Doğu Asyadaki bütün Block baskı eserlere özel kalın kenar çizgilerinin, her yapraktaki çizgilerin kendinden sonra gelenin çizgilerine, tamamı tamamına uymaması ile görülüp anlaşılmaktadır. Bundan sonra bir yaprak, belki de altı veya sekiz sahife olarak bir körük gibi bir çok defa katlanırdı. Bununla beraber bütün sahifede sahife sayısı bulunurdu; bu sayı pek çok defa Çin rakamları ile idi, ancak pek az olarak Uygur harfleri ile de olurdu. Yani Türklerin metinlerini önce yaprak büyüklüğünde yazdıklarını, sonra Çinli işçilerin bu metin parçalarını tahta levhalar üzerine yaprak büyüklüğünde oyup yonttuklarını ve bastıklarını sanıyoruz. Teker teker yaprakları en sonunda birbirine doğru yapıştırabilmek için Çinli baskıcılar kendi yazıları ile yaprakların sırasını tabiatıyla işaret etmiş olmalıdırlar.

Basılmış katlama kitapların satırları da katlama yerlerine paralel, yani kâğıdın uzunluğuna dikeydir. Baskılar için yalnız Uygur yazısı kullanılmıştır. Bir kaç katlama kitap da kürsif Uygur yazısı ile yazılmıştır. Ama bunlar, ayrı ve özel birer durumdadır; yazı tarzına ve imlâya göre bunların daha yeni bir tarihten olduğu sanılmaktadır.

Katlama kitaplar ince kâğıttan yapılmıştır ve yalnız bir taraflı olarak yazılmıştır. Basılmış katlama kitaplar asla defter gibi bir araya getirilmemişlerdir. Yalnız el ile yazılmış olanları, daha yeni olan Çin usulünce bir kenarlarından defter gibi bir araya getirilirler. Bu defterleme (ciltleme), kenardan hemen bir santimetre mesafede yapıldığından böyle bir kitap asla tamamiyle açılmaz idi.

“*Pothî kitapları*” denilen örneğin aslı da Hintten gelmiştir. Türkistandaki Türkler, o zamanlar Hotan çevresinde yaşayan Hintlilerde fakat herhalde Hoçodaki Tohar ve Türk asıllı bilgin buddhist rahiplerin ellerinde hurma yaprağı üzerine Hindistanda meydana getirilmiş orijinal el yazmalarını görmek fırsatını yeteri kadar buluyorlardı. Hurma dalının epeyce büyücek uzunluğuna ve bir insan parmağını

geçmiyen pek az genişliğine uygun olarak kesilmiş olan bu kitap yaprakları çok geniş fakat dümdüz idiler. Her bir yaprağın sol yarısında, bütün yaprakları bir paket halinde bir arada tutan ve onları kaymadan koruyan bir ipin geçirildiği bir delik var idi. Orijinal şeklin, yani orijinali Sanskrit dilinde yazılmış kitapların, taklidi olarak çok defa Türk Budhistleri ve hattâ dikkate çok değer şekilde Hıristiyanlar ve Manihaistler dahi kâğıttan kesilmiş kitaplarına aynı şekli vererek 20×8 cm. veya 40×12 cm. ölçüsünü almışlardır. Türklerin yönü ters olan yazıları yüzünden ip deliği bunlarda yaprağın sağ yarısındadır. Okunurken iplik, yaprak bağından çıkarılmaz. Her iki yüzü yazılı yapraklar, ipliği kovalıyarak aşağıdan yukarıya, yani okuyucudan dışarıya, doğru olarak konulmuştur. Pek az olarak bu iplik deliği bulunmaz; fakat bu, kürsif Uygurca yazılmış olan ve pek az özenle meydana getirilmiş bulunan kitaplarda görülür. Satırlar tabiatıyla yaprağın uzunluğuna paralel olarak giderler. Sahife sayıları, arka sahifenin sağ kenarına harfler halinde, esas metnin satırlarına dikey şekilde yazılmıştır. Bunlar ya sadece bir yaprak sayısından ya da bölüm ve yaprak sayısından ibaret idi; meselâ: *baştınkı* veya *törtünç ülüş üç ygrmi ptr* (= 'birinci' veya "dördüncü bölüm yaprak on üç") gibi. Bazı defa aynı yerde sahife sayısından başka, kitap adının bir kısaltması dahi verilmiştir. Bu çeşitten bir yapraklar bağı, üstten ve alttan ara sıra, üzerleri oymalı veya iç tarafları boyalı tahta kapaklar ile korunmakta idi. Sanskritçe "yaprak" anlamına gelen "*pattra*"dan *ptr* kelimesinin alınmış olması da, kitap şeklinin Hint aslından geldiğine bir tanıktır. Bu şekil, Kök-Türkçeden başka bütün yazı çeşidlerinde görülmektedir.

Kâğıt, tabiatıyla *pothi* yapraklarının küçük şekillerinde değil, fakat daima aşağı yukarı 45×25 cm. boyunda veya daha da büyükçe olurdu. Herhalde büyük orijinal yaprakların kesilip parçalanmasına kıyılmıyordu; bu yüzden Türk Budhistleri, yaprakları kesilip parçalanmamış bırakıyorlar ve bunlar üzerine büyütülmüş *pothi* yaprakları gibi yazıyorlardı. Ama şimdi de satırların epeyce olan uzunlukları uygunsuz idi. Böylece sonraları yaprak doksan derece çevrilerek yazılar dar tarafa paralel yazılmakta idi. Sahife sayıları ise küçük *pothi* boyundaki yapraklarda olduğu gibi aynı yerde, yani arka sahifenin (şimdiki) üst kenarında, kalıyordu ve bunlar esas metnin satırlarına paralel olarak gidiyordu. *Pothi* deliğinin yeri dahi değişmeden, yani şimdi yaprak yarısının yukarı tarafında, kalıyordu. Böylece hemen hemen 6 ncı, 7 nci ve 8 inci satırları kesiyordu. Yalnız daha sonraki 1687 yı-

ından kalma altın yaldızlı *Sutraların* Blok baskılarında, Mogol kitapları tarzında yaprak yarısının altında ve üstünde bir ip deliği vardı; ama bunlar da ancak merkezleri bir olan iç içe iki daire ile gösteriliyordu. Gerçekte ise böyle bir kitap hiçbir zaman bir ipe geçirilmemiş idi. Bunlardan başka Türkler batıdan sokulmuş bir kitap şeklini de tanıyorlardı: Bugünkü batı memleketleri kitapları şekli. Bunlar, bizimkiler gibi yapraklanmakta ve -Çinlilerdeki gibi- büküm yerine paralel olarak değil gerçekten büküm yerinden ciltlenmekte idiler. Satırların yönü ya dikiş yönüne dikey idi; yahut da, daha yeni çağlarda, buna paralel idi. Birincisinde herhalde kitap, bizim Avrupalı kullanımımızın aksine olarak, ters çevrilmekte idi. Bu kitap şekli Nasturiler tarafından sokulmuş olmalıdır ki Uygur ve Estranghelo yazılı eserlerde görülmektedir. “Yazıcı” anlamına ara sıra aslı Yunanca *pittakion* olan Suriye dilindeki *peṭka*’dan geçmiş *bitkäçi* kullanılması da, bu kitap şeklinin alınma yerine tekrar bir tanıktır. Sahife sayıları gelenek değildir. Üst kenarlarda kimi bir kitap adı veya bir ayırım ve bölüm başlığı verilmiştir; ama hemen en son sahifededir. Eğer yer yetmezse bu başlığın metni sondan önceki sahifede devam eder.

Kitap ve herhalde bütün çeşitleri için pek çok defa ad olarak *bitig* denilir ki bu, “yazıt” ve “mektup, yazı parçası” anlamına da gelir. Bu ve *biti-* “yazmak” kelimesi, Çince *pi* < **piet* “firça”den gelir. Bu etimoloji gerçi biraz şaşırtıcıdır; çünkü Sogdlılardan alınmış olan kamış kalemler ile yazmak daha üstün tutuluyordu. Çinli General Meng T’ienin İsanın doğuşundan 200 yıl kadar önce kıl fırçayı buluşundan önce de Çinde boya ile yazılır idi; bu boya bir kamış çubukçuk ile ağaç üzerine sürülürdü. Bu yüzden yukarıda geçen *pi*, “bambus” anlamına sınıf işareti olarak verilmişti. Bu da, her hangi bir Türk yazı kültürünün başlangıcından uzun zamanlar önce olup bitmiştir. Fakat “yazmak” kültür kelimesinin Orta Asya kavimleri arasında ve meselâ Hunlarca, kendileri yazı yazmadıkları halde, yabancı kelime olarak bilindiğini her halde alabiliriz. Yazı teknikleri birbirinden bam başka olduğu halde, Çince **piet* kelimesi Türklerce de kullanılmış olabilir.

Eski türkçede yazı kültürü ile ilgili olan bu alınma kelimeler, bu ilkeler için çok ilgi çekici tanıklardır ki bütün yönlerden gelmiş ve Türklerdeki yazı tarzının kuruluşuna birlikte etki yapmışlardır.

YAZI ÇEŞİTLERİ - İslâmliğin sokulmasından önce Türk dilinde başlıca beş çeşitten çok yazı tarzı kullanılmakta idi. **Kök Türkçe**, **Sogd** yazısının iki bozması, **Uygur** yazısının çeşitli tarzları, **Manihayi** ve **Brahmi** yazısı. Hatta Türkçede **Tibet** yazısını ve **Estranghelo**'yu bile kullanmaya uğraşıyorlardı.

Kök Türkçe Çivi yazısı, mezar yazıtlarında, bir kısım kullanma eşyasında, ufak tefek duvar oymacıklarında, bir kısım Manihaist el yazmalarında; bunlardan başka da Manihaist çevrelerden çıkmış olduğu anlaşılan epeyce dolgun bir fal kitabında, askerî pasaportlarda ve yönetmelik ve benzeri gibi işlerde, ve nihayet bir çok önemsiz yazışma örneklerinde de kullanılmış idi. Yukarı Yeniseideki, yani Güney Siberya'daki, yazıtlarda kimi defa taşlarda kullanılmıştır. Bunlar, daha eski olan Öntürkçe kültüründen kalmadır. Bunlar, yontulmuş ve hattâ kabaca heykellerle veyahut oyma işaretlerle süslenmiştir. Türkçe metinler ile bu şekiller ve işaretler arasında, bu taşlardaki yerlerine ve durumlarına göre hükmedersek, anlam ve öz bakımından hiçbir ilgi yoktur. Yalnız üzerleri düzeltilmiş ve cilâlanmış taşlar kullanılırdı. Satırlar özenli şekilde düz ve paralel değil idi; hattâ Talas yazıt taşları cilâlanmış bile değil idi, bunların yazı satırları kimi defa taşın dış çevresinin büküntülerine uymakta idi. Bunlar, her iki bölgede yeni bir yazı dilinin başlangıcı bulunduğu durumuna ap açık tanıklardır. İşte bu yüzden de yazı yönü ya sağa ya da soladır; işaretlerin şekilleri ise düzgün değildir.

Mogolistan'daki yazıtlar daha ilerlemiş bir etki yaparlar. Bunlardaki satırlar, düz ve paraleldir. Teker teker işaretler, taş uzunlamasına yerde durduğu halde, düzgün dururlar. Satırlar, sağdan veya soldan başlarlar ve daha öncekinin ya altında veya üstünde bulunurlar. Demek ki dikiliş şekline göre taş ya yukarıdan ya da aşağıdan okunur; şekiller ise o zaman yan taraflarda bulunur.

Çivi yazısı ile el yazmaları, pek az olarak fırça ile, pek çoklarında ise özenle kamyş kalem ile yazılmıştır. Yazıtların aksine olarak, kalın şakuli ve ince ufki çizgiler arasında kuvvetli bir tezat gösterirler. Bunlarda satırlar ufki olarak birbiri altında bulunurlar ve daima sağdan sola doğru giderler. Süslü ayırım ve bölüm başlıkları bir yaprağın asıl yeri hakkında hiçbir şüphe bırakmazlar. Yazı sistemi herhalde dikkat ve özenle uygulanmamış bir hece yazısıdır. Bunu **Alttürkische Grammatik** adlı eserimde (Sahife 11 ve sonrası) göstermiştim. Ses işaret-

leri şekil bakımından Cermen Çivi yazısını hatırlatırlar, ama gerçekte onlarla hiç bir türlü ilgileri yoktur. Buna karşılık Macar Tahta Oyma yazısının gerçekten Kök Türkçe ile hısımlığı vardır.

Altay dilleri için bu kadar tipik olan ses uyumu, bu yazıda epeyce iyi bir şekilde dile getirilmiştir. Bir kısım yazı işaretleri de uydukları Türkçe kelimelerin söylenişlerine tam birer resim gibidirler: ↓, oğ veya uk,ko veya ku için işarettir. Türkçedeki oğ kelimesi de “ok” anlamına gelir ki o da bu resim ile canlandırılmıştır. ⚡, b'nin veya kendinden önce gelen bir ön sesli ile birlikte b'nin söylenişi, yani äb dir. äb, de “çadır, ev” anlamına gelir. İşaret de sırkılı çadırın gerçekten bir resmidir. Bu da Kara Balgasun yazıtlarında ⚡ şeklini ve el yazmalarında ⚡ şeklini alır ki her ikisi de her şeyden çok altı çapraz çubuklu bir keçe çadır gibi görünürler. D, y,ay veya ya'nın söylenişidir ve ilkel bir yayın resmidir; “yay” anlamını da Eski Türkçede gerçekten ya ile söylenirdi.

Yazı işaretlerinin pek çoğu, Aram yazısının kürsif'leri ile benzerlikleri yüzünden, Kök Türk alfabesinin güney batıdan, başka türlü beklenilmeyen İran kültür bölgesinden, alınıp gelmiş olduğunu gösterir. Demek ki Türkler bizce bilinen tarihlerinin başlangıcından beri daima Çayardı (=Maveraü'n-nehir)ndaki İranlılar ile sıkı sıkı ilgili bir halde yaşıyorlardı. Türkçenin ses sistemine uymak da, şüphesiz tamamiyle kendine özge ve ham başka bir yazı yaratmıştır ve son derece üstün bir başarı olarak öğülmeğe hak kazanmıştır. Bu yazı çeşidini ilk bularlardaki fonetik istidat ve resim gibi bir söyleyiş kudreti, tamamiyle göze çarpmaktadır. Bu yazının alınma ve gelişme yolu için -tamamile dış görünüşüne bakılarak- her gün biraz daha ilerliyen düzenliliğini şu basamaklarla göstermek doğru bir yoldur: 1— Talas, 2— Yenisei, 3— Orhon. Yazıcıların yaşayış şekilleri için b işareti ile verilen “yurt” resmi tipik bir örnektir: Bugün bile orman halkı için tipik olan daha ilkel sırkılı çadırlar (=yurtlar) ve bozkır kavimlerinin bir az daha gelişmiş keçe yurtları.

Kök Türk yazısı, İsa'dan sonraki yedinci yüzyıldan beri veya hattâ belki bir az daha önceden beri kullanılmakta ve iki sesli arasındaki d'nin y oluşu zamanından beri (W. Bang'ın gösterdiği gibi) bilinmekte idi. Özenle hazırlanmış olan yazıtlarda kelime gruplarını birbirinden iki nokta ayırır. Bu çifte noktanın yokluğu ile hangi kelime çeşitlerinin bileşik olarak gösterileceği epeyce öğreticidir; meselâ:

açüm-apam “daha küçük ve daha büyük erkek kardaşım”, *bumin kağan* “Bumin kağan”, *yağı ärmiş* “onlar düşman olmuşlar idi”, *konytäg ärmiş* “onlar koyunlar gibi olmuşlar idi”, *kötürmüş ärinç* “onlar yükseletilmiş idiler”, *sü sülöpän* “savaş yaptıran”, *tuta birmiş* “tutu vermiş” *iti birmiş* “-halk için- kurmuşlar idi”, *budunuğ kop almış* “onlar bütün milleti feth etmişler idi -ki kelime kelime alırsak-, milleti tamamiyle alarak, yahut, tamamiyle onu ölçerek aldılar”, *yışka tägi* “tâ dağ çayırına dek”, *birtük üçün* “vermek için”. Hele eski fakat daha az düzgün olan yazıtlarda *a* sesinin işareti veya başka bir sesli de kelime ayırıcı rolünü oynar.

Türkçe el yazmalarından ancak pek az sayıda bir kısmı, Sogd yazısının iki çeşidi ile yazılmıştır. Bunlar yalnız **Buddhistlerce** ya Avrupalı şeklinde kitaplarda ya da küçük *pothi* yapraklarında kullanılmıştır. Bu yazıyı en çok **Hoço**'daki Sogd'lular kullanmıştır. **Buddhist**lerden geçme kelimelerin daha eski tabakasının Sanskritçe isimlerin ve Sogdça şekillerde meslek deyimlerinin bulunmasından, bu İranlıların bu alanda Türklerin ustaları olduklarını anlıyoruz. Onlar başlangıçta kendi yazılarını Türkler içine sokmayı da denemiş olmalıdırlar. Bunun tasvirini, **Alttürkische Grammatik** adlı eserimizin 28 inci sahifesinde vermiş idik. Türkçe özellikler olarak yalnız aşağıdaki noktalar söylenebilir: Sesli işaretleri Uygur yazısındaki gibidir; yani *i* dahi daima kendinden önceki *elif* ile birlikte hece başı sesi olarak gösterilir. İranlılarca *l* sesinin değeri olan işaret, burada *d* nin işaretidir. Buna karşılık bu yazı ile yazılmış Türkçede *l* sesi, *r* nin altına konulan bir çengel ile gösterilir ki bu çengel aslında kendisi de bir ikinci *r* idi. Noktalama işareti ancak yan yana konulan bir veya iki noktadır. Bu yazı daima kamyş kalem ile yazılmıştır.

Uygur yazısı Türklerde pek büyük bir yayılış göstermiştir; bütün dinlerin salıklarınca ve dinî olmıyan edebî eserlerin her çeşidinde de kullanılmıştır. Bu yazı, kamyş kalem ile veya fırça ile yazılırdı; bu yazı ile baskılar da yapılmış ve taşlar da oyulmuştur.

“Uygur Yazısı” adı yanıltıcıdır. Bunu da İranlılar -rahathğından veya kamyş kalemin değişik kesilişinden? - Sogd yazısından geliştirmişler idi. Bu yazı tarzını önceleri İranlılardan Türkçeye geçiren Uygur olmıyan Türkler idi. Çünkü ancak Moğolistandaki Uygur devletinin yıkılışından -yani 9 uncu yüzyılın ortasından -beri **Hoço** devletinde (yani az çok hemen bugünkü Turfan vâhası) epeyce kalabalık bir

Uygur halkı var idi. Bununla beraber bu yazı, 8 inci yüzyıl tarihini taşıyan Türkçe Turfan metinlerinde görülmüştür: M II S. 23, hemen hemen İsâdan sonra 750 yıllarındandır. M. III S.43 No. 28 dahi aynı şahsın el yazısı ile dir; yani aynı tarihlerdendir. M I S. 21 dahi böyledir. S. 6 kazık yazıtı İsâ'dan sonra 760 yıllarındadır. TT II A, hemen hemen İsâ'dan sonra 763 yılından; M I S. 7, İsâdan sonra 795 yılından; M III S. 33 ise İsâdan sonra 821 yılından; S.22 kazık yazıtı, İsâdan sonra 827 yılındandır. Bu yazıyı batıdaki komşularından ve kendileriyle beraber oturanlardan alıp kullanmış olan Türkler, demek ki Uygurlar olmayıp belki Basmil veya Türğiş idiler: bunun için A.v.Le Çoq, "Sonraki-yeni-Sogd yazısı" adını ileri sürmektedir. Ben, uzun zamandan beri kullanılan "Uygur yazısı" deyimini tavsiye etmek isterim. Çünkü Uygur kültürünün en güzel örnekleri özellikle bu yazı ile tanınmaktadır.

1300 yıllarına doğru Johannes von Montecorvino bu yazıya "litterae tarsicae" adını verir. Ermeni Haithon, 14 üncü yüzyıl başlangıcında, Uygur devletine Tarsi adını verir. 1375 yılından kalma Katalan haritasında Tarssia, İsâ çocuğu aramak üzere doğudan gelen bilgilerin, üç kutsal kıralın, yola çıkış noktasıdır. 1221 yılında Lun-t'ai" adındaki bir şehirde Tarsa adında bir başkan tanıklanmaktadır. Bu şehir, Biş-balık (bugünkü Ti-hua veya Urumçi yakınında) ile Jambalık arasında bulunmakta idi (A. Herrmann, Atlas of China 49 D 2: Tiyen Şan'ın kuzey yamaçlarında). Tarsa'lar hakkında 1356 yılında şöyle denilmektedir: Onlar Mesih'e saygı göstermekte idiler, yani onlar Hıristiyan Nasturî idiler (C. A. Moule, Christan in China before the year 1550, London 1930; Çin -Mogol kaynaklarına göre). Pehlevî dilinde tarsa, çoğulu tarsak, "hıristiyan" demektir. Ancak halk etimolojisi ile İran dilindeki tarsanın anlamı, "titriyen, korkan" anlamındaki kelime ile böylece bir araya getirilmiştir. Pelliot, herhalde aslı Türkçe olarak Uygurcada tanıklanan (ta)rs, "sahte, rafizî, münafık" anlamında kelimesine dayanmaktadır. Tarsa, Hıristiyanlara Müslümanlarca ve puta tapanlara Hıristiyanlarca verilen ad idi. Hele Müslümanlar bunu her zaman aşağılayıcı bir anlamda kullanmıyorlardı.

Demek ki tarsa kelimesi, bir zamanlar bir yeri ve sonradan da çoğunluktan ayrılmış bir din sâliklerini ve böyle bir dini göstermiş olmalıdır. En sonunda da "Uygur" anlamını almış gibi görünüyor. Tarsanın "Hıristiyan" kelimesine karşılık tutulması da ancak belirli bir zamanda belirli milletlerce kabul edilmiş olmalıdır. Bu açıklama ile

bir kısım Papalık elçilerinin ve misyonerlerin Uygurları neden Hıristiyanlar olarak göstermiş olduğu sorusu lüzumsuz kalır; çünkü biz, edebî kaynaklar ile ve arkeoloji araştırmaları ile bu Türklerde Hıristiyanlığın ancak çok fakir başlangıçları bulunduğunu biliyoruz. Onlara **tarsak** deniliyordu, ama bu, “Hıristiyan” anlamına değil “başka dinden” anlamına gelmekte idi.

Uygur yazısı, bildirildiği gibi, daha bugün bile parhyan Mogol ve onunla birlikte ara sıra daha hâlâ kullanılan Mançu alfabesinin örneği olmuş idi. Mümkün olan her bir kitap şeklinde bu yazı kullanılmıştır; hattâ bir kısım İslâmlık devri metinleri bile, yukarıda bildirildiği gibi, bu harflerle çekilmiştir. Bu yazının sistemi, “Alttürkische Grammatik” adlı eserimizin 15 inci ve sonraki sahifelerinde anlatılmıştır..

İran’lıların kullanımından aykırılıklar: Sesli sistemi Sogd yazısındaki aynidir. Özenle yazılmış el yazmaları yabancı *h* yı *k* dan ve *ğ* yi üzerine konulan bir veya iki nokta ile ayırdeder. Yalnız bir kaç el yazması *n* yi, üzerine konan nokta ile gösterir. *z*, asla sola, yani kendinden sonra gelen harfe bağlanmamıştır. Altlarına bir veya iki nokta konulması ile yabancı sesler gösterilmiştir; nitekim bu, önce İran dilinden geçme kelimelerde görülür; meselâ: *ž* gibi. Satırlar sağdan sola giderler ve önceleri ufkî okunurlardı. Daha yeni zamanlarda ise Çincenin etkisi ile ve özellikle iki dilli Çince-Türkçe metinler yüzünden satırlar, yazı tarzı daha yeni Uygur yazısından çıkmış bulunan Mogolcadaki gibi şakulî yazılıyor ve okunuyor idi. Bunu başkaları ile birlikte minyatürlü bir kısım el yazmaları tanıklar. Bu yazmalarda satırlar şakulî duruma konulunca eser doğru ve düzgün konulmuş olur. Halbuki yazı tarzı, bu metinlerin yazısını de ufkî yazılmış gibi gösterir. Bu da Samî yazılarda sık sık görülen ufkî yazmak ama şakulî okumak kullanımına uyar. Burada bir güvensizliğin ortaya çıkması da bizi şaşırtır: Kimi zaman yazıyı aşağıdan yukarıya okumaya mecbur oluruz. Çünkü minyatörlerin şüphe ve tereddüt uyandıran duruşlarına göre hareket etmek zorundayız. Halbuki bu da yapraklara yazıdan önce resim yapılmasından doğmuş ve resmi yapanların dikkatsizliğinden ileri gelmiştir. Duvar resimlerinde kimi zaman yazı ufkîdir; ama daha sık şakulîdir, yani yukarıdan aşağıya doğru gider

Buddhist metinlerinin yazı tarzı, Manihaist yazılarından bir az daha sıkıştırıcıdır; ama Uygur harfleriyle yazılmış Nasturî metinlerinde olduğu kadar sık değildir. Bunların Blok baskıları Mogol alfabesindeki

şekiller için örnek idi: Bunlar, son derece sivri ve köşelidir. Blok baskıları yalnızca Uygur yazısı ile oyulmuştur. Uygur kürsif yazısının bazı şekilleri, bu yazının Uygur güzel yazısından değil doğrudan doğruya Sogd yazısından çıkmış olduğunu gösterirler.

Bu yazı ile olan Manihaist metinlerinde noktalama, Manihaist yazılı metinlerdekinin aynidir. Bir veya iki siyah noktayı çevreleyen kırmızı daireler veya sekiz köşeli halkalar. Manihaist olmıyan metinlerde adi noktalar veya çifte noktalar bulunur, bu kırmızı daireler veya halkalar asla bulunmaz. Nasturî metinleri ise nokta kümelerini çokça kullanırlar.

Ancak pek az eski Türkçe metinler Estranghelo yazısı ile yazılmıştır. Bunlar da şüphesiz Hıristiyan yazarlardan kalmadır; bunu keşif yerleri olan Bulayık da tanıklar. Burası eski bir Hıristiyan kolonisidir ve burada Türkçe olmıyan pek çok Nasturî metinleri ile çok sayıda Bizans üslûbunda Hıristiyan duvar resimleri bulunmuştur. Buradaki Süryanî metinlerinin, yalnız Uygur harfleri ile olan bir tanesine kadar, hemen hepsi Estranghelo ile yazılmıştır.

Estranghelo'ya yakın olan Manihayi yazısı da Manihaistlerce bunlarla birlikte kullanılmakta idi. İranlılar dahi bunu kullanmışlar ve Manihaizm ile birlikte bunu Türkler arasına yaymışlar idi. Bunun yazı tarzı, ötekilerin aynı idi, yalnız Türkler bir az daha iri yazıyorlardı. Bu yazı, Manihaist Uygurlarca ve Uygur olmıyan Manihaist Türklerce kullanılmıştır. Bu yazının sistemi de Alttürkische Grammatik adlı eserimizin 32 inci sahifesinde anlatılmıştır. Türkçe özellikler şunlardır: Sesli şekilleri, Uygur yazısında olanlara benzer. *ä* den başka bütün seslilere hece başında bir *a* katılır; yalnız *i* ve *ı*, bunun yerine bir "hece başındaki *ayın*" ile yazılabilir. Hece ortasındaki sesliler kimi zaman yazılmaz. İranlılarca *k* ve *h* demek olan her iki işaret burada aynı ses değerini ahırlar, yani *k* gibi okunurlar; daha çok önde okunan bu guttural, arkada okunan ve tipik Türkçe olanından üst üste konulan iki nokta ile ayırđedilir ki bu sesi bir *k* ile yazıyoruz. İranlıların *g* sinin altına bir halka konur ve *g* ye uyan arkadaki *g* sesinin belirtilmesine yarar. *W*, üst üste konulan iki nokta ile *b* den ve *f* de bir nokta ile *p* den ayırđedilir. Bir takım yazmalar yabancı kelimelerdeki *h* yı üzerine konulan bir nokta ile *k* ve *k* dan ayırırlar. İranlılardaki *h*, burada yalnız satır doldurması olarak gelir. Noktalama çok mükemmeldir; sekiz rakamına benzeyen kırmızı bir halka içindeki üst üste konmuş iki nokta ve kimi zaman da bu halka olmaksızın yan yana konmuş iki noktadır.

Manihaist metinleri her zaman çok özenle ve hele çok inc kâğıt üzerine yazılmıştır. Bu yazı, Avrupalı şeklinde kitap yapraklarında, kitap rulolarından ve küçük **pothî** yapraklarında kullanılmıştır.

Özellikle **Hint** etkisi altında bulunan Orta Asyadaki **Buddhîst** misyonerleri, yani **Toharlar** veya **Saklar**, **Brāhmî** yazısının Orta Asyaya özel bir bozma şeklini de Türkler içine sokmaya uğraşmışlar idi. Berlin'de bu yazı ile yazılmış 100 kadar Türkçe metin parçası vardır. Bu metinlerin pek çoğu iki dillidir; bir ve bir kaç **Sanskritçe** kelimedenden sonra bunların Türkçedeki tam karşılıkları gelir. Bu her iki dilden birindeki kelimeler yan yana konulursa birbirine bağlı bir metin meydana gelmez. Bu da, bize bunların bir hazırlama işi olduğu sanısını verir ki oldukça öğrenci işi gibidir; ama dış biçimi bakımından çok kere çok düzgün ve bakımlıdır. Bu kelime kelime çevirmelerin herhalde Türk olmıyanlardan kalma olduğu meydandadır. Türklerin kendileri bu yazıyı ancak pek az kullanmışlardır. Kitap şekli olarak **pothî**, yani aslında **Hintli**lerin olan şekil, üstün tutulmuştur. Bu yazı da **Alttürkische Grammatik** sahife 32 ve sonrasında anlatılmıştır. **Hintçe** metinlere yabancı olan fakat **Toharca** ve **Sakça** metinlerde bol bol bulunan belirli işaretlerin bulunmasından dolayı Türk **Brahmî** yazısının doğrudan doğruya örneği **Toharca** şekil olduğu açıktır. Bunun yazı tarzı da oldukça daha yenidir. Bunun da daha bir kaç özelliği vardır. Bu yazıda sesliler hece ortasında ve hece sonunda bilindiği gibi kendi başlarına asla yazılmazlar; sesliyi gösteren küçük bir işaret taşıyan bir sessize bağlanırlar. **Sanskritçeye** ve **Toharcaya** yabancı olan *ö* ve *ü* yü göstermek için, *o* veya *u* işaretinden başka sessizlere bir *ya* daha eklenir. **Brāhmî** yazısı, şimdiye kadar sözü geçen yazı çeşitleri içinde gerek *o* ile *u* gerekse (Türkçeye göre yapılmış çeşidinde) *ö* ile *ü* arasında ayırdeden biricik yazıdır. Uzun ve kısa sesliler arasında yazı şekli, yani hat, farkları da vardır. **Sanskritçede** olduğu gibi bir nitelik değeri değil bir nicelik değeri konulup konulmaması gereği nasıl **Toharcada** düşünülmüş ise Türkçe için de düşünülmüştür. Ne yazık ki el yazmaları imlâ bakımından tamamiyle birleşik değildir; bu çeşit yazılışlardan doğru fonetik sonuçlar çıkarılması henüz açıklanmamıştır. Türkçe *k*, *kk* olarak; Türkçe *ğ* ve *g*, farksız *rr* olarak yazılır. **-lar* çoğul takısı, kimi zaman *-r* işareti ile yazılır ki **Sanskritçede** sesli iledir. Bununla herhalde sessiz bir *r* gösterilmiştir ki bu, **lär* takısından daha arkada boğazda konuşulur. Kimi yazıcılar hatta kimi zaman meselâ bir *+lig* sıfat takısı gibi bir mırıldanma seslisi ile yazarlar.

Turfandaki Turcica'lar arasında Tibet yazısı ile yazılmış beş küçük yazma parçası vardır. Bunlar, **Buddhist** aslındandır. Yalnız bu yazı çeşidi, Türkçede *ı* ile *i* arasında bir fark yapar; meselâ 'a rig (*arig*) "temiz", 'a ltim (*altım*) "ben aldım" gibi; ama syi zig (*sizig*) "daha sesli", kyi ši (*kişi*) "insan", ti kyin (*tikin*) "tekin, prens", kyel myiş (*kälmiş*) "gelmiş".

* * *

METİNLERİN İÇİNDEKİLER - Yazı çeşitleri sırasında fırsat düştükçe el yazmalarının metinleri hakkında söylenenleri kısaca toplamalı ve tamamlamalıyız. Yazıtların en çoğu mezar yazıtlarıdır. Bunlarda bir çok kültür tarihi ve tarih bilgileri vardır. Ölmüş olanlar veya böyle bir anıt ile anılmaları istenen gelmiş geçmiş bulunanlar, bunlarda ben şekli ile konuşurlar. Yazıtların en çoğu, Şamanlık zamanındandır; ancak bunlardan biri, ölmüş olanı **Manihaist** olarak tanırlar.

El yazmalarının en büyük bir kısmı **Buddhist**lerdendir ve **Mahâyāna**'dan konu alırlar. Ancak XI inci yüzyıldan kalmış olabilen bir kısım daha sonraki el yazmalarından, daha yeni zamanlardan da değil iseler, **Hinayānist**'çe **Āgamas** (**Hedin** koleksiyonu- **İstokholm**)'ı konu alırlar. **Suvarnaprabhāsa** (sayıca pek çok)dan, **Saddharmapundarika**'dan, **Yogācārabhūmisāstra**'dan, **Amitāyussūtra**'dan, **Dasakarmapatha -avadānāmāla**'dan ve başka **Avadāna** koleksiyonlarından, ruhanî olmalarıya özge bir günah çıkarma listesinden (sayıca pek çok), **Ts'u-peï-tao-ch'an-fa** denilen günah çıkarma duasından (**Sanskritçede** bulunmadığına göre herhalde aslında **Çince** bir eser idi), **Hüan-Tsang**'ların biyografisinden, **Abidharma-kosa**'dan, **Nāgārjuna**'nın bir kırık mektubundan (**Çin Millî Kitaplığı**), **Säkız yükmäk=Fo-shuo pa-yang shên-ch'ou-king** apokrifinden -buna **T'ien-ti pa-yang-chi-king** adı dahi verilir- yazma parçaları bulunur. Berlinde bunlardan 70 den çok çeşitli nüsha vardır. Bunlardan başka **Lamaist** metinler, dogmatik konular, anma ve kutlama yazıtları ve daha bir çok başkaları da vardır.

Metinlerin pek çoğu, kolophonlardaki bilgilere ve yabancı kelimelerin şekillerine göre, **Tohri** dilinden, pek azı da doğrudan doğruya **Sanskritçeden**, **Küşān**'dan -yani **Kutscha** dilinden-, **B Toharcasından**, **Çinceden**, **Sogdçadan** ve **Tibetçeden** yapılmış çevirmelerdir.

Manihaist metinler ise ilâhiler, dualar, sistematik olan dogmatik sokuşturmalar ile ruhaniler dışındakilere özge bir günah çıkarma

listesi, kozmolojik tasvirler, içinde muamma ve kıssalar kullanılan hikâyeler, bir kısım tarihî tarihler bildiren bütün bir sıra kolophonlar -ki bulunmaları memnurluk uyandırır- dır.

Hıristiyan dini metinlerden şimdiye kadar şunlar bilinmektedir: Doğudan gelen bilginlerin hikâyesi. Bunun şekli, burada **Zerdüşt** dini alanına giden bir misyon ile ilgili olduğunu açıkça hissettirir. Bundan başka -Şehitler olaylarından bakiyeler, bir fal kitabı, bir tıp metni ve Hıristiyanlık alanına bağlılığı şüpheli olan bir **Ezop** romanı parçası.

Kanunî hukuk ilgilerini açıklayan hukuk belgeleri de sayısızdır. Ölçülerin ve ağırlıkların yabancı olan adları pek çok defa **Çince**dir ki bu da, **Çin** idaresi ile birlikte bir çok **Çin** kuruluşlarının alındığını açıkça gösterir.

Fal kitapları **Çin**, **Manihaist** ve **Hıristiyan** etkileri ile meydana gelmiştir ve çok yayılmıştır.

Tıp metinleri her şeyden önce yara bakımını ve ilâçları konu alırlar. Bir kaç da Anatomiden ve fizyolojiden bahsederler.

Astronomi ve takvim metinleri, metinlerde bir kısım tarihlemelere imkân verirler. Zaman hesabı, ya **Çin** usulüncedir, ya da on iki bölümlü hayvan dairesine göredir. Bir kere de **Yezd-Gerd**'in **Selefkus** takvimine göredir. Takvim bilgilerinde yıldız adları ve işaretleri çok kere **Çince** veya **Hintçe**dir.

Ne yazık ki şimdiye kadar sade tarihî olarak yalnız tek bir metin bulunmuştur.

Güzel şarkılarda baş ve son kafiyeleri veya hece sayılı vezin ölçüleri vardır. Sonra daha birçok yazı temrinleri ve bir çok başka şeylerde vardır.

* * *

DİYELEKLER - Yazıtların ve el yazmalarının dili tek bir Türk boyuna aittir denilemez. El yazmalarında dil bir kere *türk* tili diye; başka bir kere de *uygur tili* diye veya *türk uygur tili* diye gösterilir. Bir kere de *barçuk tili* adı görülür. **Barçuk**, bugünkü **Maral-başı**, batı **Tarım** bölgesindedir. **Oguz**, **Kırgız**, **Basmıl**, **Türgiş** veya sayıca çok başka bir Türk boyunun adı, şimdiye kadar dil adı olarak ortaya çıkmamıştır; bu, sadece bir tesadüf olabilir. Bu yazılı eserlerin dili

birleşik değildir; diyeleklerin farkları da, önemli olmasa bile, bize bazı tarihî belgeler (=tanıklar) verebilmek için de yeterler.

Yazıtlarda çok kere özel bir işaret ile yazılmış bulunan bur *nya-* sesi, daha sonraları parçalanmıştır; bir diyelekte bundan *-ya-*, bir başkasında ise *-na-* olmuştur. Yazıtların pek çoğu “kötü” anlamına *anyığ* kelimesini yazarlar. Gerek onlardan bir kaçı gerek **Kök Türkçe** yazılmış el yazmalarıyla gerek **Uygur** yazılı **Manihaist** metinlerin hepsi gerek **Manihayi** yazılı bir kısım metinler aynı kelimeyi *anığ* diye okurlar. Hemen bütün **Buddhist** metinleri ve **Manihayi** yazılı bir kısım **Manihaist** metinleri bunu *ayığ* okuyup yazarlar. “Fakir” anlamına olan kelime için dahi tanıklar bunun gibi bölünmüştür: *çigany*, *çıgan* veya *çigay* gibi. “Koyun” anlamına da *ḡony* dan *ḡon* ve *ḡoy* olmuştur. Böylece “kim” anlamına da *ḡanyū* dan *ḡanu* veya *kayu* olmuştur. Daha başka diyelek farkları, **Alttürkische Grammatik** § 2-4 de gösterilmiştir. Bunlar ile **Kaşgarlı Mahmud**'daki diyelek bilgileri karşılaştırınca, batıdaki *n-* diyeleğinin - **Argu**'larca, **Kiçöak**'larca, **Çigil**'lerce, **Guz**'larca ve başkalarınınca konuşulmuş olmalıdır- belirli ayırdımları meydana çıkar. Halbuki **Uygurlar** *y-*diyeleği ile konuşurlardı. Bunun bir tanığını **Uygurlardan** önceki zamandan, yani 850 yılından kalma tarihli bir **Hoço** yazmasının *n-* diyeleği belgelerini taşımasında buluyoruz.

Demek ki *n-* diyeleğini konuşanlar **Çay Ardi**'nden (**Maveraü-n'nehir**'den) kuzey doğuya doğru **Tun-Huang**'a kadar sokulmuş bulunan **Manihaist** Türkler idi. Bunlar arasında güney **Hotan** yolu üzerindikiler ile **Miran**'daki Türk askerî kıtaları da var idi. Bunların konuşma tarzlarını **V. Thomsen**'in yayınladığı askerlik belgeleri tanıklar.

y- veya **Uygur** diyeleği, 759 da **Mogolistan**'da dikilmiş bulunan ikinci **Ramstadt** anıtı ile tanıklanır ki bu, **Uygurlardan** kalmadır. **Haço** da bu ağız, **Uygurların** kültür etkileri sonucu ile her halde 850 den beri bir **lingua franca** olarak yayılmış olmalıdır. Öyle ki daha sonraki bütün **Manihaist** metinlerde ve tarzlarına göre herhalde daha yeni olan **Buddhist** metinlerde bu ağzın belgeleri kendini daha üstün ve çok gösterirler.

Brāhmī metinleri yazıcılarının fonetik titizliği bir çok diyeleklerin bulunduğunu tanıklar ki bunlar arasında şimdiye kadar henüz işlenmemiş olanlar da vardır. Bir kısım el yazmalarında, hece başlarında **Orhon** yazısındaki ve **Manihayi** yazısındaki *b-* yerine *p-* (**Uygur** yazısında hiç bir zaman *b*, *p* den ayırılmaz) ve birinci olmıyan hecelerde dahi

bir *ö*, *o* (başka yazı çeşitlerinde *ü*, *u* dan ayırdedilmez) vardır. Belki de burada bugünkü **Altay** ağzının bir öncülünü bulmaktayız¹.

n- diyeleği de bu önceki **Altay** diyeleği de üstünlüğü kazanmamışlardır; belki *y-* veya **Uygur** ağzı **Hoço** el yazmalarının çoğunluğunda hükmederler. Artık **Uygurluk** yerleşmiştir; ağzı bugünkü **Doğu Türkistan Türkçesinde** yaşamaktadır. Bu ağzı, **Moğollarca** 13 üncü yüzyıldan beri bütün **Türk boyları** arasında en çok anılmaktadır. Çünkü **Moğollar**, değerli kültür varlıklarını hatta yazılarını bile onlardan almışlardır. İşte bunlar, **İslâm dinine** girdiklerinden sonra bütün **Müslüman Türklere** ve hatta sonraları genel olarak bütün **Müslümanlara Çinlilerce** takılan **Huei-huei** adındaki kavimdir. Bunların siyasî kudretleri sınırlı kalmıştır; ama kültürleri barış zamanlarında bile etkisini sürdürmüştür. Bütün bu ortaçağ metinlerinin modern **Türk** diyeleklerinden farkı, çok büyük değildir. Arada girmiş bulunan ses kanunları sayıca çok değildir. **Çin** ve **Hint** kültür dairelerinden gelip alınmış yabancı kelimeler bir yana bırakılırsa bugünkü bir **Türk** dahi bu el yazmalarının dilini hemen tamamiyle anlayabilir. **İslâmlıktan önceki Orta Asya** metinlerini, "Eski Türkçe" diye göstermek kültür tarihi bakımından olduğu kadar dil bakımından da bir sınıflamadır.

* * *

ÖZET VE TOPLAMA - **İslâmlıktan önceki kültür**, sâkin yollarda yürümek ve belirli bir yöne kadar devamlı bir gelişmeye ulaşmak için yurdundan uzaklaşmıştır. **Gök yüzünün bütün yönlerinden** ve bunlar arasına dağılmış yaşayan yabancı kavimlerden **Türkler** açıkça yeni kültür varlıkları almışlar ve bunlardan bir kısmını daha değerli bir gelişmeye ulaştırmışlardır. **Çin Sahnemeleri** bize bu **Türklerin** daha doğru bir resmini vermekle beraber en ufak teferrüata kadar gitmezler. Bunu **Turfan Duvar resimleri** daha iyi gösterirler; ama biz hemen daima hangisinin **Türk** elinden çıktığı ve hangisinin **Türklerin** kullanmaları için ayrıldığı ve konulduğu ve hangilerinin başka kavimlerden gelmiş olabileceği şüphesinden kurtulamıyoruz. Bu her iki önemli kaynağın yanı sıra üçüncü olarak yazı tarzı sayılabilir ki bize o **Türklerden** çok zengin ve yanılmaz bilgiler ve haberler verir.

O kültürün **Haço Türkleri**, ancak kısa bir zaman önce göçebe hayatını bırakmışlar, belki bir kısmı da şehirlere henüz yeni yerleşmiş-

¹ Yani bir öncül! Bir başkası da bir *Mogol* diyeleği olabilir.

ler idi. Fakat maddî refah olmaksızın imkânsız bulunan yazı kültürünü tamamiyle olgun bir tarzda işlemişler, yabancılardan aldıkları yazıları çok ince fonetik hisler ile dillerine uydurmuşlardır. Onlardaki çeviriciler, güç teolojik veya filozofik metinlerin hiç birinden yılıp ürkmemişlerdir. Meslek deyimlerini yabancı kelimeler olarak almışlar, yahut çok kere de meslek deyimleri için çok uygun özel kelimeler bulmayı başarmışlardır. Bir kısım yazı ve kitap şekillerinde Ön Asya etkisi, bir kısımlarında da Doğu Asya etkisi kendini gösterir. Böylece Türk kavmi, bütün bu dev gibi Asya kıtasının kuvvetli bir bağlantı üyesi idi. Çeşitli dinler ve siyasî görüşler arasındaki savaşımayı tarih şöyle bir hükme bağlamıştır: Doğudan batıya gelen Mogol fırtınası küçükçe şehir devletlerinin ve bozkır birleşmelerinin dar sınırlarını silip süpürdüktan sonra İslâmlık artık hiç bir engel bulmadı. Eriştiği alanın, Kaşgar'ın, o zamana kadarki sınırı üzerinden karşı yöne sokuldu, tâ Hoço devletine kadar girdi. Bütün Türkler ona boyun eğdiler ve bununla da birleşik bir görünüş almış oldular.

BİBLİYOGRAFYA:

- W. Bang-A.v.Gabain, *Türkische Turfantexte II A* (Türkçe Turfan Metinleri II A); SBAW 1929. Kısaltması: TT II
- A.v.Gabain , *Alttürkische Grammatik* (= Eski Türkçenin Grameri); *Porta linguarum orientalium XXIII*, Leipzig 1941.
- A.Herrmann , *Historical and commercial Atlas of China* (= Çin'in tarihsel ve ticarî Atlası); Harvard - Yenching Institute, Monograph series Bd. I, Cambridge Mass., 1935.
- A.v.Le Coq , *Türkische Manichaica aus Chotscho I und III* (=Hoço'dan Türkçe Mani Elyazıları I ve III); ABAW 1911 anhang ve 1922. Kısaltması: M I veya M III
- A.v.La Coq , *Kurze Einführung in die uigurische Schriftkunde* (=Uygur yazısı bilgisine kısa giriş); MSOS 1919 Westasiatische Studien
- M.Lidzbarski. , *Die Herkunft der manichaesichen Schrift* (=Manihayi yazısının menşei); SBAW 1916

- F. W. K. Müller** , **Zwei Pfalinschriften aus den Turfanfunden**
(=Turfan buluntularından iki kazık yazıtı);
ABW 1915
- G. J. Ramstedt** , **Zwei uigurische Runeninschriften in der Nord**
Mongolei (=Kuzey Mogolistan'dan iki Uyгурca
Çivi yazılı yazıt); JSFOu Bd. 30
- V. Thomsen** , **Dr.M.A.Stein.'s Mss.in Turkish "Runic" script**
(=Türk çivi yazısı ile Dr. M. A. Stein'in El yaz-
ması); JRAS 1912
-